

**ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫ
ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ПРАВА
COMMON THEORY OF LAW**

МРНТИ 10.17.45
УДК 342.22

DOI 10.51889/4464.2022.85.37.001

А.М. Балтабек¹

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

**МЕМЛЕКЕТ ФУНКЦИЯЛАРЫН ІСКЕ АСЫРУДАҒЫ
ҚҰҚЫҚТЫҢ ӘЛЕУЕТІ: ЗЕРТТЕУ ПАРАДИГМАСЫ**

Аңдатпа

Зерттеуде мемлекет функцияларын іске асырудағы құқықтың әлеуетіне талдау жасалып, мемлекет функциялары мәселесін белсенді ғылыми әзірлеуді қажет ететін факторлар талданады. Мақалада мемлекет функциясының тұжырымдамасына әртүрлі тәсілдерді талдау негізінде оның анықтамасы беріледі; мемлекет функцияларының жіктелуі жалпыланады және олардың сипаттамалары ашылады; мемлекет функцияларын жүзеге асырудың нысандары мен әдістері көрсетіледі. Теориялық пайымдауларды, мемлекеттің мақсаттары мен міндеттерінің динамикасын және жаңа жаһандық сын-кәтерлерді талдау негізінде қалыптасқан көзқарастарды қайта бағалау және жаңа тәсілдерді жаңғырту шеңберінде мемлекет функциялары мәселесін ғылыми зерттеу қажеттілігі негізделеді.

Түйін сөздер: құқық, мемлекет, мемлекеттік орган, функциялары, жіктелу.

Балтабек А.М.¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая*

**ПОТЕНЦИАЛ ПРАВА В РЕАЛИЗАЦИИ ФУНКЦИЙ ГОСУДАРСТВА:
ПАРАДИГМА ИССЛЕДОВАНИЙ**

Аннотация

В исследовании осуществлен анализ потенциала права в реализации функций государства, анализируются факторы, обуславливающие необходимость активной научной разработки проблемы функций государства. В статье на базе анализа различных подходов к понятию функций государства дается его определение; обобщается классификация функций государства и раскрывается их характеристика; показываются формы и методы осуществления функций государства. На основе анализа теоретических суждений, динамики целей и задач государства и новых глобальных вызовов обосновывается необходимость научного исследования проблемы функций государства в рамках переоценки сложившихся взглядов и модернизации новейших подходов.

Ключевые слова: право, государство, государственные органы, функции, классификация.

А.М. Baltabek¹

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University*

**THE POTENTIAL OF LAW IN THE REALIZATION OF THE FUNCTIONS
OF THE STATE: THE PARADIGM OF RESEARCH**

Abstract

The study analyzes the potential of law in the implementation of the functions of the state, analyzes the factors that determine the need for active scientific development of the problem of the

functions of the state. Based on the analysis of various approaches to the concept of the function of the state, the article gives its definition; the classification of state functions is generalized and their characteristics are revealed; shows the forms and methods of implementation of the functions of the state. Based on the analysis of theoretical judgments, the dynamics of the goals and objectives of the state and new global challenges, the necessity of scientific research into the problem of the functions of the state is substantiated as part of the reassessment of established views and the modernization of the latest approaches.

Keywords: law, state, state bodies, functions, classification.

Кіріспе. Мемлекеттің функциялары экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени және экологиялық салалардағы қызметтің негізгі бағыттары болып табылады. Бұл функцияларды жүзеге асырудың нысандары мемлекеттік органдар қызметінің әртүрлі тәсілдері болып табылады: заң шығару, құқық қолдану, ұйымдастыру және т.б. Бірақ тиісті органдар үшін бұл әдістер олардың қызметінің бағыттарына айналады, яғни олардың функциялары (мысалы, заң шығару – бұл қызметтің негізгі бағыты, яғни заң шығарушы органдардың қызметі). Демек, мемлекеттің функцияларын, оның органдарының функцияларын ажырату керек, ал екіншісі біріншісінің өзіндік "жалғасы" болып табылады және оларды жүзеге асырудың формалары (тәсілдері) болып табылады. Функцияларды саралау нәтижесінде көрсетілген мақсаттарға қол жеткізу нысандары (құралдары) болып табылатын негізгі функциялар (функциялар-міндеттер) және функциялар-операциялар бөлінеді.

Қазіргі уақытта саны әртүрлі көздер бойынша 7,5-тен 15 мыңға дейін болатын мемлекеттік аппараттың функциялары мыңнан астам нормативтік құқықтық актілерде айқындалған. Бұл ретте "мемлекеттік органдардың функциялары" форматында мемлекеттік функцияларды әкімшілік түсіну пайдаланылады. Қолданыстағы әкімшілік тәсіл мемлекеттік функцияларды жүзеге асыруды ведомстволардың жекелеген бөлімшелерінің қызметіндегі жекелеген міндеттерге, процестерге және тіпті операцияларға дейін қысқартты. Осылайша, ұғымдар ауыстырылады: мемлекеттік органдар адамның қажеттіліктерін жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік функцияларды емес, мемлекеттік органдардың қызметін "қолдауға" бағытталған әкімшілік функцияларды жүзеге асырады.

Сонымен қатар, бір функция бірнеше мемлекеттік органдарға бөлінуі мүмкін, бұл ведомствоаралық өзара іс-қимылдағы қиындықтарға және нәтижесінде түпкілікті нәтижеге қол жеткізбеуге және Мемлекеттік басқарудың әртүрлі деңгейлері арасындағы функционалдылықтың қайталануына әкеледі.

Мемлекеттік органдардың функцияларын одан әрі ретке келтіру шеңберінде келесі кезеңге – ведомствошілік мүдделерге емес, халық пен бизнестің қажеттіліктеріне бағдарланған функцияларды құру үшін мемлекеттік аппараттағы бизнес-процестерді өзгертуге, тиімді ведомствоаралық өзара іс-қимылды ескере отырып, қоғамдық игіліктерді құруға және әділ бөлуге көшу қажет.

Мемлекеттің жұмыс істеуі барлық мүдделі тараптарды тарта отырып, бастамаларды пысықтауды көздейтін "төменнен жоғарыға" қағидаты негізінде құрылуға тиіс. Тәуелсіз сарапшылар мен жұртшылық өкілдерін тарту арқылы бағдарламалық құжаттарды қабылдау және оларды одан әрі бағалау процестерінің транспаренттілігін қамтамасыз ету қажет [1].

Материалдары мен әдістері. Зерттеудің әдіснамалық негізі мемлекет пен құқықтың жалпы теориясының ережелері болды. Зерттеудің негізгі әдісі әмбебап диалектикалық әдіс болды, оның негізінде зерттелетін мәселенің сипатына сәйкес: ретроспективті, салыстырмалы-құқықтық, формальды-логикалық, формальды-құқықтық және процестер мен құбылыстарды танудың әдістер кешені мен басқа да әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау. Мемлекеттің рөлі, оның саяси және экономикалық жүйелерге әсер ететін функцияларымен анықталады. Ю.А. Тихомиров мемлекеттің қазіргі түсінігін, оның

жүйелі құрылысы мен жұмыс істеуін қарастырады [2]. М.Т. Баймаханов трансформациялық қайта құру кезеңіндегі мемлекет функцияларын анықтау, қазіргі мемлекеттің жүйе ретіндегі функциялары; мемлекеттің жұмыс істеуі мен оның функцияларын дамыту нысандарының, тенденцияларының арақатынасы; мемлекет функцияларын жүзеге асырудың нормативтік-құқықтық механизмі туралы өзінің теориялық эзирлемелерін ұсынды; қазіргі либералды-демократиялық мемлекеттің негізгі функциялары, т.б.[3]. Мемлекеттің әрбір функциясының белгілері даралығымен; субъективтілігімен; пәндік-мазмұндық, құрылымдық, ұйымдық-құқықтық ресімделуімен; белгілі бір тұтастықты, бірлікті, біртектілікті қалыптас-тырумен, жүзеге асыру әдістерімен ерекшеленеді [4, 242 б.]. М.Т. Баймаханов мемлекет функциясының қазіргі заманғы тұжырымдамасын ұсынды: мемлекеттің функциялары – бұл оның мәні мен әлеуметтік мақсатын білдіретін, оның қоғамдық өмірдің тиісті салаларындағы қызметінің негізгі бағыттары, олардың мемлекет, қоғам және оның мүшелерінің мүдделері үшін дамуын қамтамасыз етуге ұмтылуымен сипатталады [5, 256 б.]. Мемлекет функцияларын жіктеу мәселесін қарастыра отырып, М.Т. Баймаханов экономикалық, әлеуметтік, идеоло-гиялық, қорғау, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау, экологиялық, ішкі функцияларды бөліп көрсетеді [5, 259-262 бб.]. Сайып келгенде, ішкі туындылар болып табылатын және оларды сәтті жүзеге асыру үшін қолайлы жағдайлар жасауға арналған сыртқы функцияларға мыналар жатады: елді қорғау, көршілес, сондай-ақ басқа мемлекеттермен қарым-қатынас орнату [5, 262-264 б.]. Мемлекеттің функцияларын жүзеге асыру Конституцияның оларды нормативтік-құқықтық реттеу тетігіндегі жетекші рөлімен мүмкін болады. Конституциялық құралдар мемлекеттің бүкіл жұмыс істеу процесіне, оның әрбір функциясының сипаты мен бағытына айқындаушы әсер етеді [5, 262-264 б.]. Конституциялық реттеу тетігімен қатар, құқықтық реттеу тетігінде басты орын алатын жеке-құқықтық актілер (құқықты қолдану актілері, құқық қорғау актілері) жүйесі және мемлекет функцияларын іске асырудың ішінара құқықтық шеңбері мен делдалдығы (тыйымдарды сақтау, нұсқамаларды бұзбау) бар нормативтік-құқықтық реттеу нысандары түріндегі құралдардың ерекшеліктерін байқатады. Мемлекеттің функцияларына қоғамдық дамудың «екінші тынысымен» дем алуға мүмкіндік беретін импульс беру оларды жүзеге асырудың нормативтік-құқықтық тетігін қайта қараусыз және жетілдірусіз мүмкін емес [6, 171-272 бб.].

Мемлекет теориясының әртүрлі мәселелерін зерттеуде мемлекет органдары мен аппараттарын зерттеуге үлкен мән беріледі. Егер мемлекеттік билік қоғамдық өндіріске объективті түрде қажет "енгізілген" фактор болса, онда Мемлекет аппараты құқықтық жүйемен бірге тек қана емес, таптырмас және терең реттеуші күш болып табылады қондырмалы институттар [7, 262-264 бб.].

С.А. Котляревский былай деп жазды: «логикалық тұрғыдан алғанда, функция органдардан бұрын болады; бұл мемлекет өмірінде негізгі және терең нәрсе және соңғысының табиғатынан туындайды. Адамдар қауіпсіздікті қажет етеді, физикалық күшке жүгінбестен өзара қақтығыстарды шешуге тырысады, тапқан немесе жеңген нәрсені сақтауға тырысады: тиісті мекемелер пайда болады, дегенмен мақсаттар бастапқыда түсінілмеген. Функциялар өздерінің білдіру формаларының бірін алады (келісім жасау, соғыс жүргізу, дипломатиялық қатынастар жүргізу) кейде инстинктивті»[8, 11-12 б.].

Бірқатар жұмыстарда мемлекеттің функциялары, мысалы, ішкі және сыртқы салалардағы мемлекет қызметінің мәні (мазмұны), саяси үстем таптың басқа таптар мен саяси топтарға қатынасы және т.б. бірінші тезистің жақтаушылары мәні бойынша мемлекеттің мәні мен функциялары арасындағы теңдік белгісін қояды, екіншісі – мемлекет функциялары ұғымының белгілі Ленинмен араласуына мүмкіндік береді саясатты барлық таптар мен қабаттардың мемлекетке қатынасы саласы ретінде анықтау.

Бірқатар авторлар мемлекеттің функцияларын оның қызметімен сәйкестендіруге негізделген. Функцияны анықтау кезінде олар «басқару», «әсер ету» және т.б. сияқты категорияларды қолданады. Бұл жағдайда біз мемлекет функциясының тұжырымдамасын мемлекеттік басқару функциясының санатымен негізсіз алмастырамыз [9].

Л.А. Морозова функцияларды тек мемлекет қызметінің бағыттары ретінде ғана емес, сонымен бірге қоғам өмірінің белгілі бір салаларында белгілі бір функцияларды орындай отырып, мемлекет бір уақытта жүргізіліп жатқан реформалар, түрлі қайта құрулар, қоғамдық

қатынастарды құқықтық реттеу арқылы қоғамдық процестердің жай-күйіне әсер ететіндігіне сілтеме жасай отырып, қоғамдық үдерестірге мемлекеттік әсер ету механизмі ретінде түсіндіруді ұсынады [10, 98 б].

Алайда, С.А. Комаров қоғамдық процестердің дамуына мемлекеттік ықпал ету тетігін мемлекет функциясы тұжырымдамасына енгізу толығымен әділетті емес деп санайды, өйткені бұл мемлекеттің функцияларын тұтастай алғанда оның механизмінің жұмысына дейін төмендетуге, сондай-ақ мемлекеттің қызметін құқықтық ықпал етудің әртүрлі тәсілдерімен ауыстыруға тырысады, дегенмен ғылымда мемлекеттік функцияларды жүзеге асырды құқықтық формалар сияқты тәуелсіз ұғым бар [11, 68-69 бб.].

Белгілі бір ғылыми тұжырымдаманың көп мағыналылығы көбінесе ол көрсететін құбылыстың құрылымдық күрделілігін көрсетеді. Бұл мағынада «мемлекет функциясы» категориясы да айырықша болып табылмайды.

Бұл жағдайда функция ұғымын құрылым санатынан бөлек қарастыруға болмайды деген пікірмен келісу керек. Мемлекеттің қызметі – бұл мемлекеттік қызметтің мазмұнын, формаларын, әдістері мен құралдарын бірлікте көрсету арқылы ашылатын динамикалық, кең және сыйымды ұғым.

Әрбір басқару функциясы өзіне тән жұмыс көлемі мен мазмұнымен толтырылған және ол жүзеге асырылатын нақты құрылымға ие [12, 45 б].

Заң әдебиеттерінде мемлекет функцияларының құрылымы туралы мәселе ең аз зерттелгені. Мемлекеттің функциясы мынадай бес элементтің бірлігі болып табылады: 1) мемлекеттің әлеуметтік – таптық мақсаты объект (қоғамдық қатынастардың белгілі бір түрі немесе саласы – экономикалық, саяси, мәдени, экологиялық және т. б.); 2) мемлекеттің әлеуметтік – таптық мақсатын іске асыру жөніндегі нақты қызметі; 3) функция объектісі-мемлекеттің ықпалы бағытталған нәрсе; 4) осындай қызметтің негізгі мақсаты; 5) функцияларды іске асырудың әдістері, тәсілдері, қағидаттары мен құралдары.

Біздің ойымызша, әсер ету объектісін мемлекет функцияларының құрылымына қосу да пікірталас тудырады. Функция шеңберінде мемлекеттік аппарат қызметінің процесі мен оның әсер ету объектісін біріктіруге болмайды. Функциялар мазмұнының мұндай шамадан тыс кеңеюі субъект пен басқару объектісін ажырата алмайды. "Функция" ұғымы нәтижесінде мемлекеттік реттеу мен реттеуге ұшырайтын қоғамдық қатынастардың бүкіл жүйесін сіңірмеуі керек.

Мемлекет функциясының объектісі деп мемлекет қызметінің белгілі бір бағытымен қамтылған қоғамдық қатынастарды түсіну керек (мысалы, экономикалық, саяси, әлеуметтік-мәдени, тәртіпті сақтау, қорғаныс және т.б. қатынастар).

Мемлекет функцияларының мақсаттары оларды іске асыру барысында алынуы тиіс нәтижелер болып табылады.

Мемлекет функцияларын жүзеге асыру әдістері мәжбүрлеу мен сендіру, ынталандыру және шектеу болып табылады, олар өз кезегінде әсер етудің тиісті әдістерінің жиынтығында көрінеді – жазалар, көтермелеу, тыйым салу, міндеттемелер, Рұқсаттар және т.б. бұл әдістердің жиынтығы өте алуан түрлі және олардың үйлесімі жүзеге асырылатын функцияның сипатына байланысты.

Осылайша мемлекет функцияларын жүзеге асырудың келесі негізгі ұйымдастырушылық нысандарын ажыратуға болады:

1) ұйымдастырушылық-регламенттеу қызметі мемлекеттік органдардың функционалдық қызметі үшін жағдай жасау бойынша жекелеген құрылымдардың ағымдағы жедел жұмысын қамтиды;

2) ұйымдастырушылық-идеологиялық қызмет – мемлекеттің түрлі функцияларын орындауды қамтамасыз ету бойынша жедел-түсіндіру, тәрбие жұмысын білдіреді ;

3) әртүрлі мемлекеттік функцияларды орындауға арналған материалдық қамтамасыз ету жағдайларын жасауға бағытталған ұйымдастырушылық-экономикалық (шаруашылық) қызмет.

Қорытынды. Мемлекет пен мемлекеттік органдардың функцияларын жүзеге асыру мәселелерінің маңыздылығы, бір жағынан, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды қалыптастырудың, заң үстемдігі мен заңдылықты нығайтудың практикалық қажеттілік-

терімен, екінші жағынан, құқықтық тәртіптің өзгеруімен байланысты. қоғамдық қатынастар жүйесі адамдардың әлеуметтік жағдайында мемлекет функцияларын жүзеге асыру нысандарын жетілдірудің жаңа мәселелерін үнемі көтеріп отырады.

Мемлекеттің функциялары мемлекеттің мәнін, оның әлеуметтік мақсатын ашады. Мемлекет қоғамдық өмірдің құбылысы ретінде тікелей байқалатын және қабылданатын көріністердің ерекше әртүрлілігімен сипатталады. Бұл қоғам өмірінің әртүрлі салаларында мемлекет шешетін міндеттердің әртүрлілігімен де, мемлекеттік қызметті жүзеге асырудың әртүрлі органдарымен, нысандарымен, әдістері мен құралдарымен де анықталады. Демек, функцияларды зерттеу күйдегі негізгі және анықтаушы туралы білімнің алғышарты болып табылады. Мемлекеттің функциялары оның құрылымын, яғни күрделі жүйе ретінде мемлекет элементтерін ұйымдастырудың әдістері мен заңдылықтарын анықтайды

Мемлекеттің функцияларын зерттеу оның мүмкіндіктерін нақты бағалауға көмектеседі, маңызды саяси, экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, мәдени және басқа міндеттерді шешуде оның қоғамның басқа құрылымдарымен өзара әрекеттесу механизмін тереңірек түсінуге ықпал етеді. Оны ұйымдастырудың оңтайлылығы мемлекеттің функциялары қаншалықты толық және нақты анықталғанына және осы функцияларды жүзеге асыру нысандарының анықталғанына тікелей байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Об утверждении Концепции развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года. Указ Президента Республики Казахстан от 26 февраля 2021 года № 522. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522>
2. Тихомиров Ю. А. О модернизации государства // Журнал российского права. 2004. № 4. апрель. 2004. http://lawcanal.ru/downloads/dopolnenie/downloads/magazine/magazine_russian_pravo/2004/4/6.rar
3. Баймаханов М. Т., Баймаханова Д. М., Джусупова Г. С., др. Функции государства в условиях современного мира (на материалах независимого Казахстана) / Ответ. ред. Баймаханов М. Т. Алматы: Издательский дом КазГЮУ. 2005. – 336 с.
4. Баймаханов М. Т. К разработке современной концепции функций государства // В кн.: Баймаханов М. Т. Избранные труды по теории государства и права. Избранные труды по теории государства и права. Алматы: АЮ–ВШП «Әділет». 2003. – 758 с.
5. Баймаханов М. Т. Функции государства в современный период: понятие, содержание, классификация. // В кн.: Баймаханов М. Т. Избранные труды по теории государства и права. Избранные труды по теории государства и права. Алматы: АЮ–ВШП «Әділет». 2003. – 758 с.
6. Баймаханов М.Т. Нормативно-правовой механизм осуществления функций государства. // В кн.: Баймаханов М. Т. Избранные труды по теории государства и права. Избранные труды по теории государства и права. Алматы: АЮ–ВШП «Әділет». 2003. – С. 171 -272.
7. Ардашкин В.Д. К современной концепции государства. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lawcanal.ru/downloads/dopolnenie/downloads/magazine/pravoved/1992/2/5.rar>
8. Котляревский С. А. Правовое государство и внешняя политика. - М., 1909. – 428с.
9. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. – М., 2008. – 381 с.
10. Морозова Л. А. Функции Российского государства на современном этапе // Государство и право. - М.: Наука, 1993, № 6. - С. 98 -108.
11. Комаров С. А. Общая теория государства и права: учебник для вузов. - 9-е изд., испр. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 506 с.
12. Кнорринг В. И. Теория, практика и искусство управления. Учебник для вузов по специальности "Менеджмент". — 2-е изд., изм. и доп. — М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА—ИНФРА • М), 2001. — 528 с.